

B I B L I O T H E C A
S C R I P T O R V M G R A E C O R V M E T R O M A N O R V M
T E V B N E R I A N A

M. TVLLII CICERONIS
DE LEGIBVS LIBRI TRES

RECOGNOVIT

C. F. W. MVELLER

EDITIO STEREOTYPA

L I P S I A E
I N A E D I B V S B . G . T E V B N E R I

Susanne Ascher.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS LIBRI TRES

RECOGNOVIT

C. F. W. MÜLLER

EDITIO STEREOTYPA

LIPSIAE IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI MCMXIV

DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cicero postquam sex libris de re publica scriptis, quem ad modum sibi res publica constituenda ac regenda esse videntur, explicavit Platonis maxime exemplum secutus, hoc eodem auctore totidem libris etiam de legibus, quae in civitate a se constituta obtinendae essent, quae sua esset sententia, aperire voluit. Quod argumentum ita persecutus est, ut in colloquio, quod fingit se cum Quinto fratre et Attico suo a. u. 702 aut 703 ineunte habuisse, eum locum pertractaret. Eorum tamen librorum non manserunt nisi tres, eique non integri et librorum erroribus valde corrupti. Et in primo quidem libro Cicero praemisso prooemio primum naturam iuris explicat eamque ab hominis natura repetit, deinde considerat, quibus legibus civitas regi debeat, denique haec tractat, quae composita et discripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur (cap. 5). In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, in primis a Stoicis, articulatim distincta dicebantur, quod negabant satis fieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur (cap. 13). Primus liber tamquam fontes omnium legum omniaque iuris aperit et ultimam legem dicit esse mentem dei optimi maximi omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex profisciscatur, quae sit ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum (conf. lib. II 4). Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primum igitur docet a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam condicione generatum esse hominem; praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem, quae cum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit et, quia ratio lex sit, communicio iuris et quasi quaedam adgnatio, quod a deo ratio sit ingenerata (cap. 7—9). Deinde ostendit (cap. 10, 11) hominum inter ipsos esse prop-

ter summam similitudinem et aequalitatem summam societatem coniunctionemque; ex quo efficitur tertium, ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos, et, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam quam alterum diligit (cap. 12). Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intellegere nemo non potest natura ius, non opinione et iudicio humano contineri (cap. 13—17). Sequitur alia brevis disputatio, qua efficitur ius et omne honestum sua sponte esse expetendum (cap. 18 sq.). Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis, iisque magis de verbis quam de rebus.

T. Compositio Attica

ATTICUS. Lucus quidem ille et haec Arpinatium¹ quercus agnoscitur saepe a me lectus in Mario. Si manet illa quercus, haec est profecto; etenim est sane vetus. QUINTUS. Manet vero, Attice noster, et semper⁵ manebit; sata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna quam poëtae versu seminari potest. ATT. Quo tandem modo, Quinte, aut quale est istuc, quod poëtae serunt? mihi enim videris fratrem laudando suffragari tibi. Q. Sit ita sane;¹⁰ verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur, eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

Canescet saeculis innumerabilibus;
nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam²
tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulixes Deli se
proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie mon-
strant eandem; multaque alia multis locis diutius com-
memoratione manent quam natura stare potuerunt.
Quare 'glandifera' illa quercus, ex qua olim evolavit²⁰
Nuntia fulva Iovis miranda visa figura,
nunc sit haec. Sed quom eam tempestas vetustasve
consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam
Marianam quercum vocabunt. ATT. Non dubito id qui-
dem; sed haec iam non ex te, Quinte, quaero. verum

ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *MARCUS.* Respondebo tibi equidem, sed non ante quam mihi tu ipse responderis, Attice, certen non longe a tuis aedibus inambulans post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari in eo loco iusserit, et verumne sit, ut Athenis non longe item a tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit; sic enim est traditum. *ATT.* Quorsum tandem aut cur ista quaeris? *M.* Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. *ATT.* Atqui multa quaeruntur in Mario fictane an vera sint, et a non nullis, quod et in recenti memoria et in Arpinati homine versere, veritas a te postulatur. *M.* Et mehercule ego me cupio non mendacem putari; sed tamen non nulli isti, Tite noster, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poëta, sed ut a teste veritatem exigant; nec dubito, quin iidem et cum Egeria conlocutum Numam et ab aquila Tarquinio apicem inpositum putent. *Q.* Intellego te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poëmate. *M.* Quippe, quom in illa omnia ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque; quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae. *ATT.* Teneo, quam optabam, occasionem neque omitam. *M.* Quam tandem, Tite? *ATT.* Postulatur a te iam diu vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui tuis litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus, ut ea, quae salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intellego et ex te persaepe audio.

Potes autem tu profecto satis facere in ea, quippe quom sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. Quam ob rem adgredere, quae sumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta. Nam post annalis pontificum maximorum, quibus nihil potest esse ieiunius, si aut ad Fabium aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem aut ad Fannium aut ad Vennonium venias, quamquam ex his Iulio alio plus habet virium, tamen quid tam exile quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paulo inflavit vehementius habuitque vires agrestis ille quidem atque horridas sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic bellii Clodius, Asellio, nihil ad Coelium, sed potius ad antiquorum languorem et inscitiam. Nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum, nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis, in orationibus autem multa, sed inepta elatio, summa inpudentia. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus et in historia puerile quiddam consecatur, ut unum Clitarchum neque praeterea quemquam de Graecis legisse videatur, eum tamen velle dumtaxat imitari; quem si adsequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus hoc, a te expectatur, nisi quid Quinto videtur secus.

Q. Mihi vero nihil, et saepe de isto conlocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. *ATT.* Quae tandem? *Q.* A quibus temporibus scribendi capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem, ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit.

*De consulato sui
De consillis suis*

ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. *Att.* Ego vero huic potius adsentior. Sunt enim maxumae res in hac memoria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes inlustrabit, incurret etiam in illum. . . et memorabilem annum suum; 5 quae ab isto malo praedicari quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. *M.* Intellego equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum; neque enim occupata opera neque inpedito animo res 10 tanta suscipi potest; utrumque opus est, et cura vacare et negotio. *Att.* Quid? ad cetera, quae scripsisti plura quam quisquam e nostris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior, 15 ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum adcommoventur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest nisi praeparato otio nec exiguo tempore absolvi, et ego animi pendere soleo, quom semel quid orsus *sum*, si traducor alio, neque 20 tam facile interrupta contexo quam absolvo instituta.

10 *Att.* Legationem aliquam nimirum ista oratio postulat aut eius modi quampiam cessationem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quom praesertim non recusarem, quo minus 25 more patrio sedens in solio consulentibus responderem senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae quantum vellem dare. 30

4
11 *Att.* Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat tibi que semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti et aliud dicendi instituisti genus, ut, quem ad modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu remiserat ipsasque tardiores fecerat 35 tibias, sic tu a contentionibus, quibus sunnmis uti solabas, cotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non

multum a philosophorum lenitate absit; quod sustinere quom vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari. *Q.* At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, 12 si te ad ius respondendum dedisses. Quam ob rem, quom placebit, experiendum tibi censeo. *M.* Siquidem, Quinte, nullum esset in experiundo periculum; sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam atque ad illam causarum operam, ad quam ego nunquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur 10 haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat; sine qua ad nullam maiorem umquam causam sum ausus accedere. *Att.* Quin igitur ista ipsa ex- 13 plicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus et conscribis de iure civili subtilius quam ceteri? Nam a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quom ipse etiam ad Scaevolam ventitarem, neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile 20 contemneres.

M. In longum sermonem me vocas, Attice; quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam et, quoniam vacui sumus, dicam. *Q.* Ego vero libenter audierim; quid enim agam potius aut 25 in quo melius hunc consumam diem? *M.* Quin igitur 14 ad illa spatia nostra sedesque pergitus? ubi, quom satis erit ambulatum, requiescemus, nec profecto nobis delectatio deerit aliud ex alio quaerentibus. *Att.* Nos vero, et hac quidem ad Lirem, si placet, 30 per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. *M.* Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo et responsitare soliti sint, sed eos magna professos in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum, 35 quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quamquam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ai

mureri praefuerunt, universi iuris fuisse expertis existimo, sed hoc civile, quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populo praestare voluerunt. Id autem in cognitione tenue est, in usu necessarium. Quam ob rem quo me vocas aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? an ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et conscripta a multis sunt diligenter et sunt humiliora quam illa, quae a nobis expectari puto. *Att.* Atqui, si quaeris, ego quid expectem, quoniam scriptum est a te de optimo rei publicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus; sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. *M.* Visne igitur, ut ille Cretae cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo aestivo, quem ad modum describit, die in cupressetis Gnosiorum et spatiis silvestribus crebro insistens, interdum adquiescens de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat, sic nos inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes quaeramus isdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? *Att.* Ego vero ista audire cupio. *M.* Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis. *M.* Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputando \dagger honesta patefieri, quid sit homini a natura tributum, quantam vim rerum optimarum mens humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique causa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos; his enim explicatis fons legum et iuris inveniri potest. *Att.* Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a duodecim tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. *M.* Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quem ad modum caveamus in iure aut quid de quaerique consultatione respondeamus. Sit ista res magna,

sicut est, quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur, sed nobis ita conplectenda in hac disputatione tota causa est universi iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicimus, in parvum quendam et angustum locum concludatur. Natura enim iuris explicanda nobis est eaque ab hominis repetenda natura, considerandae leges, quibus civitates regi debeant, tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur, iura civilia.

Q. Alte vero et, ut oportet, a capite, frater, repetitis, quod quaerimus; et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae quam litigandi tradunt vias. *M.* Non ita est, Quinte, ac potius ignoratio iuris litigiosa est quam scientia. Sed hoc posterius; nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege, haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, lex est ratio summa insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quom est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere, eamque rem illi Graeco putant nomine a suum cuique tribuendo appellatam, ego nostro a legendo; nam ut illi aequitatis, sic nos dilectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet, a lege ducendum est iuris exordium; ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit et appellare eam legem, quae scripta sancit, quod vult, aut iubendo aut prohibendo, ut vulgus appellat. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus

ante nata est quam scripta lex ulla aut quam omnino
 20 civitas constituta. *Q.* Commodius vero et ad rationem
 instituti sermonis sapientius. *M.* Visne ergo ipsius
 iuris ortum a fonte repetamus? quo invento non erit
 dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. 5
Q. Ego vero ita esse faciendum censeo. *Att.* Me quo-
 que adscribe fratris sententiae. *M.* Quoniam igitur
 eius rei publicae, quam optumam esse docuit in illis
 sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus sta-
 tus omnesque leges adcommodandae ad illud civita- 10
 tis genus, serendi etiam mores nec scriptis omnia
 sancienda, repetam stirpem iuris a natura, qua duce
 nobis omnis est disputatio explicanda. *Att.* Rectissime,
 et quidem ista duce errari nullo pacto potest.
 7
 21 *M.* Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti 15
 novi sententiam) deorum immortalium vi, natura, rati-
 one, potestate, mente, numine, sive quod est aliud
 verbum, quo planius significem, quod volo, naturam
 omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis
 causa ordianda est potissimum. *Att.* Do sane, si po- 20
 stulas; etenim propter hunc concentum avium strepi-
 tumque fluminum non vereor, condiscipulorum ne quis
 exaudiat. *M.* Atqui cavendum est; solent enim, id
 quod virorum bonorum est, admodum irasci, nec vero
 ferent, si audierint te primum caput libri optimi pro- 25
 didisse, in quo scripsit nihil curare deum nec sui nec
 22 alieni. *Att.* Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi,
 quorsus pertineat, expecto. *M.* Non faciam longius;
 huc enim pertinet, animal hoc providum, sagax, mul-
 tiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, 30
 quem vocamus hominem, praeclara quadam condicione
 generatum esse a supremo deo; solum est enim ex
 tot animantium generibus atque naturis particeps rati-
 onis et cogitationis, quom cetera sint omnia expertia.
 Quid est autem non dicam in homine, sed in omni 35
 caelo atque terra ratione divinius? quae quom adolevit
 24 atque perfecta est, nominatur rite sapientia. Est igitur

tur, quoniam nihil est ratione melius eaque est et
 in homine et in deo, prima homini cum deo rati-
 onis societas; inter quos autem ratio, inter eosdem
 etiam recta ratio [et] communis est; quae quom
 5 sit lex, lege quoque consociati homines cum dis-
 putandi sumus. Inter quos porro est communio leg-
 is, inter eos communio iuris est; quibus autem haec
 sunt inter eos communia, ei civitatis eiusdem ha-
 bendi sunt; si vero isdem imperiis et potestatibus
 10 parent, multo iam magis; parent autem huic cae-
 lesti discriptioni mentique divinae et praepotenti
 deo; ut iam universus hic mundus una civitas sit
 communis deorum atque hominum existimanda. Et
 quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicitur
 15 idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur
 status, id in rerum natura tanto est magnificentius
 tantoque praeclarius, ut homines deorum agnatione
 et gente teneantur.

Nam quom de natura hominis quaeritur, disputari 8
 24 solet (et nimirum ita est, ut disputatur) perpetuis eur-
 sis conversionibusque caelestibus extitisse quandam
 maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in
 terras atque satum divino auctum sit animorum munere,
 quomque alia, quibus cohaerent homines, e mortali
 25 genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca, ani-
 mum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel agnatio
 nobis cum caelestibus vel genus vel stirps appellari pot-
 est. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter
 hominem, quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque
 30 in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque
 tam fera, quae non, etiamsi ignoret, qualem habere
 deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur 25
 illud, ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi
 recordetur et agnoscat. Iam vero virtus eadem in
 35 homine ac deo est neque alio ullo in genere prae-
 terea; est autem virtus nihil aliud nisi perfecta et
 ad summum perducta natura; est igitur homini cum

ATT. Di immortales, quam tu longe iuris principia¹⁰
 repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non pro-
 perem, quae expectabam a te de iure civili, sed facile
 patiar te hunc diem vel totum in isto sermone con-
 sumere; sunt enim haec maiora, quae aliorum causa
 fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec
 causa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna,
 quae nunc breviter attinguntur, sed omnium, quae in
 hominum doctorum disputatione versantur, nihil est
 profecto praestabilius quam plane intellegi nos ad
 iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura con-
 stitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter
 ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. Nihil²⁹
 est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes
 inter nosmet ipsos sumus. Quodsi depravatio consue-
 tudinum, si opinionum vanitas non inbecillitatem ani-
 morum torqueret et flecteret, quocumque coepisset,
 sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes essent
 omnium. Itaque, quaecumque est hominis definitio,
 una in omnis valet; quod argumenti satis est nullam³⁰
 dissimilitudinem esse in genere; quae si esset, non
 una omnis definitio containeret; etenim ratio, qua
 una praestamus beluis, per quam coniectura valemus,
 argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus ali-
 quid, concludimus, certe est communis, doctrina diffe-
 rens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus
 eadem omnia comprehenduntur, et ea, quae movent
 sensus, itidem movent omnium, quaeque in animis in-
 primuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intellegen-
 tia, similiter in omnibus inprimuntur, interpretsque
 mentis oratio verbis discrepat sententiis congruens;
 nec est quisquam gentis ullius, qui ducem nactus ad
 virtutem pervenire non possit.

Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus in-
 signis est humani generis similitudo. Nam et volup-
 tate capiuntur omnes, quae etsi est inlecebra turpi-
 tudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni;

levitate enim et suavitate delectans sic ab errore mentis tamquam salutare aliquid adsciscitur; simili- que inscitia mors fugitur quasi dissolutio naturae, vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet, dolor in maximis malis ducitur quom sua asperitate, 5
 32 tum quod naturae interitus videtur sequi; propterque honestatis et gloriae similitudinem beati, qui honorati sunt, videntur, miseri autem, qui sunt inglorii. Molestiae laetitiae, cupiditates timores similiter omnium mentes pervagantur, nec, si opiniones aliae sunt apud 10 alios, idcirco, qui canem et faelem ut deos colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conficiantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, 15 quae ingratos non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quom omne genus hominum sociatum inter se esse intellegatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si adprobatis, pergam ad reliqua; sin quid requiritis, id explicemus 20 prius. Arr. Nos vero nihil, ut pro utroque respondeam.
 12 **M.** Sequitur igitur ad participandum alium alio
 33 communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos. Atque hoc in omni hac disputatione sic intellegi volo, ius quod dicam, natura esse, tantam autem 25 esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi extinguantur a natura dati exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quodsi, quo modo est natura, sic iudicio homines 'humani', ut ait poeta, 'nihil a se alienum putarent', coleretur 30 ius aequae ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, isdem etiam recta ratio data est, ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando; si lex, ius quoque; et omnibus ratio; ius igitur datum est omnibus; recteque Socrates execrari eum solebat, qui pri- 35 mus utilitatem a iure seiunxisset; id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. †Unde enim illa Py-

thagorea vox [de amicitia locus]. Ex quo perspicitur, quom hanc benivolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sepe plus quam alterum diligit; quid enim est, quod differat, quom sint cuncta paria? Quodsi interesse quippiam tantulum modo potuerit in amicitia, amicitiae nomen iam occiderit, cuius est ea vis, ut, simul atque sibi 10 aliquid alter maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius ius in natura esse positum intellegi possit. De quo quom perpauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis est nata oratio.
 15 **Q.** Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, 13
 35 quae dixisti, †Attico videtur mihi quidem certe ex natura ortum esse ius. Arr. An mihi aliter videri possit? quom haec iam perfecta sint, primum quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos, 20 secundo autem loco unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem, deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate iuris contineri. Quae quom vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet 25 nobis a natura leges et iura seiungere? **M.** Recte 36 dicis, et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincta dicuntur; nec enim satis fieri censent huic loco, qui 30 nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, natura esse ius, disputarint. Arr. Et scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum 35 pareas. **M.** Non semper, Tite; sed iter huius sermonis quod sit, vides: ad res publicas firmandas et ad stabiliendas urbes sanandosque populos omnis nostra

taret. Quam ob rem descriptionem magistratum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interit, in ea autem, quae mansit, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

¹ *MARCUS.* Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo, quam necesse est. *ATT.* Platonem videlicet dicis. *M.* Istum ipsum, Attice. *ATT.* Tu vero eum nec nimis valde umquam nec nimis saepe laudaveris; nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem nisi suum laudari volunt, concedunt, ut eum arbitrato meo diligam. *M.* Bene hercle faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem ¹⁰ gravitatis cum humanitate. *ATT.* Sane gaudeo, quod te interpellavi, quoniam quidem tam praeclearum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coeperas. *M.* Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. *ATT.* Sane quidem, sicut ¹⁵ de religionum lege fecisti.

M. Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus, vereque dici potest magistram ²⁰ legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum. Nihil porro tam aptum est ad ius condicionemque naturae (quod quom dico, legem a me dici intellegi volo) quam imperium; sine quo nec domus ulla nec civitas nec gens nec hominum univ²⁵ersum genus stare nec rerum natura omnis nec ipse mundus potest; nam et hic deo paret, et huic oboediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae ² legis obtemperat. Atque ut ad haec citeriora veniam

et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur (idque [ut] in re publica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit), deinde etiam deinceps posteris ⁵ prodebatur, quod [et] in iis etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem quoniam leges damus liberis populis, quaeque ¹⁰ de optima re publica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. Magistratibus igitur ⁵ opus est, sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque descriptione omnis rei ¹⁵ publicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus; nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est, et qui modeste paret, videtur, qui ²⁰ aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare se aliquo tempore imperaturum et illum, qui imperat, cogitare brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum ut obtemperent oboediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant ²⁵ diligentque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus; noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quom ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. *ATT.* Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

³⁰ *M.* Iusta imperia sunt, iisque cives ³ modeste ac sine recusatione parento; magistratus ⁶ nec oboedientem et noxium civem multa, vinculis verberibusve coerceto, ni par maiorve potestas populusve prohibessit, ad quos provocatio esto. Quom magistratus iudicassit inrogassitve, per populum multae poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, pro-

vocatio nec esto, quodque is, qui bellum geret, imperasset, ius ratumque esto.

Minores magistratus partiti iuris plerique im plerique sunt. Militiae, quibus iussi erunt, imperant eorumque tribuni sunt, domi pecuniam publicam custodiunt, vincula sunt servando, capitalia vindicant, aes, argentum aurumve publice signant, litis contractas iudicant, quodcumque senatus creverit, agunt.

7 Suntque aediles curatores urbis, annonae ludorumque sollemnum, ollisque ad honoris amplioris gradum is primus ascensus esto.

Censores populi aevitates, suboles, familias pecuniasque censent, urbis tecta templa, vias aquas, aerarium vectigalia tuentur populi que partis in tribus describunt, exin pecunias, aevitatis, ordines partiunt, equitum peditumque prolem describunt, caelibes esse prohibent, mores populi regunt, probrum in senatu ne relinquunt; bini sunt, magistratum quinquennium habent; reliqui magistratus annui sunt; eaque potestas semper esto.

8 Iuris disceptator, qui privata iudicet iudicare iubeat, praetor esto; is iuris civilis custos esto; huic potestate pari, quodcumque senatus creverit populave iusserit, tot sunt.

Regio imperio duo sunt, iique a praecedendo, iudicando, consulendo praetores, iudices, consules appellamus; militiae summum ius habent, nemini parent; ollis salus populi suprema lex esto.

9 Eundem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito; aevitatem annali lege servanto.

Ast quando duellum gravius, discordiae civium escunt, oenus ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem iuris, quod duo consu-

lex *Italia annalis 180/ diffinitio iuris de senatus auctoritate*

les, teneto, isque ave sinistra dictus populi magister esto; equitatumque qui regat, habeto pari iure cum eo, quicumque erit iuris disceptator; reliqui magistratus ne sunt.

5 Ast quando consules magisterve populi nec escunt, auspicia patrum sunt, ollique ec se produnt, qui comitiatu creare consules rite possint.

10 Imperia, potestates, legationes, quom senatus creverit populave iusserit, ex urbe exeunt, duella iusta iuste gerunt, sociis parcunt, se et suos continent, populi sui gloriam augent, domum cum laude redeunt.

Rei suae ergo ne quis legatus esto.

15 Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit, ei tribuni eius sunt, quodque ii prohibessint quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique sunt neve plebem orbam tribunis relinquunt.

20 Omnes magistratus auspiciam iudiciumque habent, exque eis senatus esto; eius decreta rata sunt; ast potestas par maioreve prohibessit, perscripta servanto.

Is ordo vitio vacato, ceteris specimen esto.

25 Creatio magistratum, iudicia populi, iussa vetita quom suffragio censcentur, optumatis nota, plebi libera sunt.

Ast quid erit, quod extra magistratus coerari oesus sit, qui coeret, populus creato eique ius coerandi dato.

Cum populo patribusque agendi ius esto consuli, praetori, magistro populi equitumque eique, quem patres prodent consulum rogandorum ergo; tribunisque, quos sibi plebes creassit, ius esto cum patribus agendi; iidem ad plebem, quod oesus erit, ferunt.

Quae cum populo quaeque in patribus agentur, modica sunt.

11 Senatori, qui nec aderit, aut causa aut culpa esto; loco senator et modo orato, causas populi teneto.

Vis in populo abesto. Par maiore potestas plus valet. Ast quid turbassitur in agendo, fraus actoris esto. Intercessor rei malae salutaris civis esto.

Qui agent, auspicia servanto, auguri publico parento, promulgata proposita in aerario cognita agunto, nec plus quam de singulis rebus semel consulunto, rem populum docento, doceri a magistratibus privatisque patiunto.

Privilegia ne inroganto; de capite civis nisi per maximum comitiatum ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunt.

Donum ne capiunto neve danto neve petenda neve gerenda neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto.

Censores fidem legum custodiunto; privati ad eos acta referunto nec eo magis lege liberi sunt.

Lex recitata est. Discedere et tabellam iubebo dari.

12 Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratum descriptio, sed ea paene nostrae civitatis, etsi a te paulum adlatum est novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis; haec est enim, quam Scipio laudat in illis libris et quam maxime probat temperationem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali descriptione magistratum. Nam sic habetote, magistratibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam, et ex eorum compositione, quod cuiusque rei publicae genus sit, intellegi. Quae res quom sapientissime moderatissimeque constituta esset a ma-

ioribus nostris, nihil habui sane, non modo multum, quod putarem novandum in legibus. Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista descriptio. M. Faciam, Attice, ut vis, et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo et, ut institui, nostra iura attingam. Att. Istud maxime expecto disserendi genus. M. Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, quod faciendum fuit, quom de optima re publica quaeretur; sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quaesita subtilius.

Att. Ain tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? M. Non sane nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem de re publica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt Platone principe; post Aristoteles inlustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus profectus ab eodem Platone; Theophrastus vero institutus ab Aristotele habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit; post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque non modo in solem atque in pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in re publica viros et doctissimos homines non nimis in re publica versatos multos commemorare possumus; qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile praeter hunc inveniri potest?

Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis; sed perge, ut coeperas.

7 *M.* Quaesitum igitur ab illis est, placeretne unum
 15 in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent, quod
 exactis regibus intellego placuisse nostris maioribus.
 Sed quoniam regale civitatis genus probatum quon-
 dam postea non tam regni quam regis vitiiis repudia-
 tum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum,
 res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus
 16 imperabit. Quare nec ephori Lacedaemone sine causa
 a Theopompo oppositi regibus nec apud nos consuli-
 bus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure 10
 positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus
 omnes parent excepto tribuno, qui post extitit, ne
 id, quod fuerat, esset. Hoc enim primum minuit con-
 sulare ius, quod extitit, ipse qui eo non teneretur,
 deinde quod attulit auxilium reliquis non modo ma-
 15 gistratibus, sed etiam privatis consuli non parentibus.

17 *Q.* Magnum dicis malum; nam ista potestate nata
 gravitas optimatum cecidit convaluitque vis multitu-
 dinis. *M.* Non est, *Quinte*, ita. Non ius enim illud
 solum superbius populo et violentius videri necesse 20
 erat, quo posteaquam modica et sapiens temperatio
 accessit . . . † convertem lex in omnis est.

8 Domum cum laude redeunto. Nihil enim prae-
 18 ter laudem bonis atque innocentibus neque ex hosti-
 bus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum 25
 est profecto, nihil esse turpius quam [est] quemquam
 legari nisi rei publicae causa. Omitto, quem ad mo-
 dum isti se gerant atque gesserint, qui legatione he-
 reditatis aut syngraphas suas persequuntur; in homi-
 nibus est hoc fortasse vitium; sed quaero, quid reapse 30
 sit turpius quam sine procuratione senator legatus,
 sine mandatis, sine ullo rei publicae munere. Quod
 quidem genus legationis ego consul, quamquam ad
 commodum senatus pertinere videbatur, tamen adpro-
 bante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus 35
 plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen
 tempus et, quod erat infinitum, annum feci. Ita tur-

pitudo manet diuturnitate sublata. Sed iam, si pla-
 cet, de provinciis decedatur in urbemque redeatur.
Arr. Nobis vero placet, sed iis, qui in provinciis
 sunt, minime placet. *M.* At vero, *Tite*, si parebunt 19
 5 his legibus, nihil erit iis urbe, nihil domo sua dul-
 cius nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum ple-
 bis potestatem, quae est in re publica nostra; de qua
 disseri nihil necesse est. *Q.* At mehercule ego, fra-
 10 ter, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi
 quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione et
 ad seditionem nata sit; cuius primum ortum si re-
 cordari volumus, inter arma civium et occupatis et
 obsessis urbis locis procreatum videmus. Deinde quom
 15 esset cito necatus tamquam ex XII tabulis insignis ad
 deformitatem puer, brevi tempore nescio quo pacto
 recreatus multoque taetrius et foedior renatus est.
 Quid enim ille non edidit? qui primum, ut impio di- 9
 20 infima summis paria fecit, turbavit, miscuit; quom
 afflisset principum gravitatem, numquam tamen con-
 quievit. Namque ut *C. Flaminium* atque ea, quae
 iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam,
 quid iuris bonis viris *Ti. Gracchi* tribunatus reliquit? 133
 25 etsi *quinquennio* ante *D. Brutum* et *P. Scipionem*
 consules (quos et quantos viros!) homo omnium in-
 fimus et sordidissimus, tribunus plebis *C. Curiatius*,
 in vincula coniecit, quod ante factum non erat. *C. vero* 123
Gracchi ruinis et iis sicis, quas ipse se proiecisit in
 30 forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne
 omnem rei publicae statum permutavit? Quid iam
 de *Saturnino*, *Sulpicio*, reliquis dicam? quos ne de- 100 88
 pellere quidem a se sine ferro potuit res publica.
 Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius 21
 35 quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax,
 tam nobis inimicus fuisset, ut cogitaret umquam de
 statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tri-

buniciū exacuisset in nos? quem quom homines scelerati ac perditī non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris rei publicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae beluae multorum inflammatus furoribus. Quam ob rem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit, Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus semper amplissimis summisque cefero laudibus, de tribunicia potestate taceo; nec enim reprehendere libet nec laudare possum.

¹⁰ ²³ *M.* Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis, sed est iniqua in omni re accusanda praetermissis bonis malorum enumeratio vitiorumque selectio; nam isto quidem modo vel consulatus vituperari potest, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali; sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. — Nimia potestas est tribunorum plebis. — Quis negat? sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo se periculo progredi cogitat, populi impetus periculi rationem sui non habet.

²⁴ At aliquando incenditur. — Et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus, sed etiam sublatus intercessor evertit; quid enim illum aliud percudit, nisi quod potestatem intercedenti collegae abrogavit? Sed tu sapientiam maiorum in illo vide: Concessa plebei a patribus ista potestate arma ceciderunt, restincta se-

ditio est, inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent; in quo uno fuit civitatis salus. — At duo Gracchi fuerunt. — Et praeter eos quamvis enumeres multos licet, quom deni creentur, non nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves etiam, non bonos fortasse plures; invidia quidem summus ordo caret, plebes de suo iure periculosas contentiones nullas facit. Quam ob rem aut exigendi reges non fuerunt aut plebi re, non verbo danda libertas; quae tamen sic data est, ut multis institutis praeclarissimis adducetur, ut auctoritati principum cederet. Nostra autem causa, quae, optume et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu; non enim plebes incitata nostris rebus invidit, sed vincula soluta sunt et servitia concitata adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo rei publicae tempore, cui nisi cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque haec rerum exitus indicavit; quis enim non modo liber, sed servus libertate dignus fuit, cui nostra salus cara non esset? Quodsi is casus fuisset rerum, quas pro salute rei publicae gessimus, ut non omnibus gratus esset, et si nos multitudinis furentis inflammata invidia pepulisset tribuniciaque vis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset, ferremus, o Quinte frater, consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate quam manere inproba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videntum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem; quippe quam tanto opere populus noster ignotam expetisset,

qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit causam nec perniciosam et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huius modi sermone, ut transiri alio possit, dici 'Admodum' aut 'Prorsus ita est.' 5

Q. Haud equidem adsentior, tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perseveras tu quidem et in tua veteri sententia permanes. Arr. Nec mehercule ego sane a Quinto nostro dissentio, sed ea, quae restant, audiamus.

12
27

M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia 10 et iudicia dantur, iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur, auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae; saepe enim populi impetum iniustum auspiciis di immortales represserunt.

Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus 15 efficitur, populare est sane neminem in summum locum nisi per populum venire sublata cooptatione censoria.

Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus 28 lege nostra confirmatur auctoritas; sequitur enim: Eius decreta rata sunt. Nam ita se res habet, 30

ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes, et, si ordines reliqui principis ordinis consilio rem publicam gubernari velint, possit ex temperatione iuris, quom potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et con- 25

cors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: Is ordo vitio careto, ceteris specimen esto. Q. Praeclara vero, frater, ista lex, sed et late patet, ut vitio careat ordo, et 29 censorem quaerit interpretem. Arr. Ille vero, etsi 30 tuus est totus ordo gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare.

13 M. Omitte ista, Attice; non enim de hoc senatu nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, 35 si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quom omni vitio carere lex iubeat,

ea infundunt in civitatem, neque solam obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum coangustari etiam potest; pauci enim atque admodum pauci honore et gloria 5 amplificati vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

15
33 Proximum autem est de suffragiis, quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. *Att.* Ita mehercule 10 attendi nec satis intellexi, quid sibi lex aut quid verba ista vellent. *M.* Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita, suffragia in magistratu mandando ac de reo iudicando *sciscenda*que in lege aut rogatione clam an palam ferri melius esset. 15 *Q.* An etiam id dubium est? vereor, ne a te rursus dissentiam. *M.* Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed obtineri *ne ea* 34 non possint, videndum est. *Q.* Atqui, frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos et obest saepissime rei publicae, quom aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est ob- sisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quom agitur severe, deinde vi opprimi in bona causa 25 est melius quam malae cedere. Quis autem non sentit omnem auctoritatem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit, idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis ho- 30 minibus extant vocis quam tabellae. Quam ob rem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitio- sum occultaret suffragium. Itaque isti rogationi *ne* 35 que lator quisquam est inventus nec auctor umquam bonus. Sunt enim quattuor leges tabellariae, quarum

prima de magistratibus mandandis. Ea est Gabinia, 138 lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio post Cassia est de populi iudiciis a nobili homine 134 lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente 5 a bonis atque omnis rumusculos populari ratione aucu- pante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac ve- 131 tandis, seditiosi atque improbi civis, cui ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit adferre. Uno 30 in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quo- que iudicio C. Coelius tabellam doluitque, quoad vixit, 104 se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse rei publicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc mu- nicipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in ma- 15 trimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam; excitabat enim fluctus in simpulo, ut di- citur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem † qui quom res esset ad se delata, M. Scaurus consul: 'Utinam', in- 20 quit, 'M. Cicero, isto animo atque virtute in summa re publica nobiscum versari quam in municipali maluisses!' Quam ob rem, quoniam 37 non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas aut novas scribimus, non quid hoc 25 populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu si tabellariam tuleris, ipse praestabis; nec enim mihi placet nec Attico nostro, quantum e vultu eius in- 30 tellego. *Att.* Mihi vero nihil umquam populare pla- 17 cuit, eamque optimam rem publicam esse dico, quam hic consul constituerat, quae sit in potestate optimo- rum. *M.* Vos quidem, ut video, legem antiquastis sine 38 tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris 35 Scipio, tamen ita libertatem istam largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis: Optimatibus nota,

plebi libera sunt. Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tollat, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspicat tabellam, ne roget, ne appellet; pontes etiam lex
 39 Maria fecit angustos. Quae si opposita sunt ambitiosus, ut sunt fere, non reprehendo; sin † valuerint tamen leges ut ne sim ambitus, habeat sane populus tabellam quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur utroque offeratur, ut in eo sit ipso libertas, in quo populo
 10 potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento reliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam
 15 largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quam ob rem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentiois causa tollitur.
 18 40 Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi aut cum senatu; tum gravis et, ut arbitrator, praeclara lex: Quae cum populo quaeque in patribus aguntur, modica sunt, id est modesta atque sedata; actor enim moderatur et fingit non modo mentem ac
 25 voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod est in senatu non difficile, est enim ipse senator is, cuius non ad auctorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, quom frequens ordo est; ut loco dicat, id est rogatus; ut modo, ne sit infinitus; nam brevitatis non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est in sententia. Nec est umquam
 30 longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu (quod fit ambitione saepissime) nullo magistratu adiuvante tolli diem utile est, aut quom tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum vel ad

docendum; quorum generum in utroque magnus noster Cato est. Quodque addit: causas populi teneto, est senatori necessarium nosse rem publicam
 41 (idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios res publica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, condicione, foedere), tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones, in quibus primum et maximum: Vis abesto. Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri ac legibus, nihil minus et civile et humanum quam composita et constituta re publica quicquam agi per vim.
 15 Parere iubet intercessori, quo nihil praestantius; impediri enim bonam rem melius quam concedi malae.

Quod vero actoris iubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia; quem
 20 est senatus secutus, quom decrevisset C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quom agi nihil potest, vim quaerit, cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: Intercessor rei malae salutaris civis esto. Quis non
 25 studiose rei publicae subvenerit hac tam praeclara legis voce laudatus?

30 Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: Auspicia servanto, auguri parento. Est autem boni auguris meminisse se maximis rei publicae temporibus praesto esse debere, Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit, caelique partes sibi definitas esse traditas, e quibus saepe opem rei publicae ferre possit.

Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

44 Tum leges praeclarissimae de duodecim tabulis translatae duae, quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat. Et 5 nondum inventis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum tantum maiores in posterum providisse. In privatos homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium; quo quid est iniustius? quom legis haec vis sit: scitum et iussum in omnis. Ferri de 10 singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt; discriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii quam fuisse in tribus convocatus.

45 Quo verius in causa nostra vir magni ingenii summaeque prudentia, L. Cotta, dicebat nihil omnino actum 15 esse de nobis; praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse neque ulla privilegii; quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et vobis 20 et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

20 Sequitur de captis pecuniis et de ambitu. Leges-
46 que quom magis iudiciis quam verbis sanciendae sint, 25 adiungitur: Noxiae poena par esto, ut in suo vitio quisque plectatur, vis capite, avaritia multa, honoris cupiditas ignominia sanciantur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, rei publicae necessariae. Legum 30 custodiam nullam habemus; itaque eae leges sunt, quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos 35 *νομόλακες* creabantur, nec ii solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat), sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant.

47 Haec detur cura censoribus, quandoquidem eos in re

publica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint, deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit publice constitutis accusatoribus; qui quidem graves esse non possunt, nisi sunt voluntarii. Quocirca melius rationes referri, causamque exponi censoribus, integram tamen legi, accusatori iudicioque servari.

Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis. *Arr.* Quid? si nos tacemus, locus ipse te non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? *M.* Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi; id est enim iunctum magistratibus. *Arr.* Quid? de iure populi Romani, quem ad modum instituisti, dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc loco est quod requiras? *Arr.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in re publica versantur, turpissimum puto. Nam ut modo a te dictum est leges a librariis peti, sic animadverto plerosque in magistratibus ignoracione 48 iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quam ob rem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras, faciendum tibi est, ut magistratibus lege constitutis de potestatum iure disputes. *M.* Faciam breviter, si con- 49 sequi potuero; nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis perite meo quidem iudicio et diligenter; nos autem de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus, de iure populi Romani quae relicta sunt et tradita. *Arr.* Sic prorsum censeo et 50 id ipsum, quod dicis, expecto.

FRAGMENTA

LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. *Lactant. inst. div. III 19. 2 At illi, qui de mortis bono disputant, sic argumentantur: Si nihil est post mor-*

tem, non est malum mors; aufert enim sensum mali; si autem supersunt animae, est etiam bonum, quia immortalitas sequitur.' Quam sententiam Cicero de legibus sic explicavit: Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non dete-
riorem adlatura est statum; nam sine corpore animo vigente divina vita est, sensu carente nihil profecto est mali.

2. *Lactant. inst. div. V 8. 10* Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus: Sicut una, inquit, eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt nec se intellegunt esse consanguineos et subiectos sub unam eandemque tutelam; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent.

3. *Macrob. de differ. et societ. Graeci Latinique verbi 17. 6 et auct. inc. de verbo V 6 ed. Jan., p. 160 Endl.* Graeci in coniunctivo modo tempora bina coniungunt; proprium Latinorum est, ut modo indicativa pro coniunctivis, modo coniunctiva pro indicativis ponant. Cicero de legibus tertio: Qui poterit socios tueri, si dilectum rerum utilium et inutilium non habebit?

4. *Macrob. Saturn. VI 4. 8* Cicero in quinto de legibus: Visne igitur, quoniam sol paululum a meridie iam devexus videtur nequedum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur?